

“ALTUN YARUK YEDİNCİ KİTAP” TAN HAREKETLE ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE DEVRİK CÜMLE YAPISI*

INVERTED SENTENCE IN OLD UIGHUR TURKIC DEPENDING ON ALTUN YARUK
SEVENTH BOOK

Berker KESKİN**

ÖZ

Eski Uygur Türkçesi, Eski Türkçe döneminin ikinci devresini teşkil eder. Bu devrede Uygurlar, pek çok farklı kültürle tanışmış ve Çince, Sanskritçe, Tibetçe ve Toharcadan çeşitli eserleri tercüme etmişlerdir. Bunun neticesinde Türkçe yabancı dillerin etkisinde kalmış ve cümle yapısı, Orhun Türkçesine oranla bir takım yeni özellikler kazanmıştır. Cümle çeşitliliği artmış, ayrıca devrik cümleler yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu makalede genellikle yabancı dillerin etkisiyle ortaya çıktığı düşünülen devrik cümle, Altun Yaruk Yedinci Kitaptan hareketle incelenmiş ve cümle örnekleri verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Eski Uygur Türkçesi, Altun Yaruk, söz dizimi, devrik cümle.

ABSTRACT

Old Uighur Turkic represents the second part of Old Turkic period. During this period, the Uighurs interacted with various new cultures. They translated literary works from Chinese, Tocharian, etc. to Turkish. As a result, the structure of Turkic began to be influenced by

these languages. Although the sentence structure remained the same in general, an inverted sentence type emerged as an acceptable form. In other word, it is believed that inverted sentence emerged under the influence of foreign languages. In this article, I analyse inverted sentences and provide examples depending on seventh book of Altun Yaruk (Golden Light), which is considered one of the leading sources in Buddhistic Uighur literature

Key Words: Old Turkic, Old Uighur Turkic, Golden Light, syntax, inverted sentence

Giriş

Eski Uygur Türkçesi, Orhun Türkçesinden sonra Eski Türkçe döneminin ikinci devresini teşkil eder. Uygurların, bulunduğu bölgede başta Budizm olmak üzere Manihaizm, Hristiyanlık gibi çeşitli dinleri kabul etmesi ve bu dinlere ait olan metinleri kendi dillerine tercüme etmesi sonucu Türk dili gerek söz varlığı gerekse cümle yapısı bakımından oldukça etkilenmiştir. Çince, Toharca ve Sanskritçe gibi tercüme yapıldığı dillerden gelen kelimeler söz varlığını zenginleştirirken cümle yapısı konusunda da özellikle yardımcı cümleler sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. “Türk dilinin bağlayıcı cümlelerle karşılaştığı bu ilk dönemde dikkati çeken en önemli şey, fiilimsi kuruluşların da bağlayıcılarla birlikte ana cümleye bağlanmaları ve bu yolla yeni bir cümle şekli oluşturmalarıdır.”¹ Bunun yanı sıra metinlerde pek çok iç cümleyi barındıran iç içe birleşik cümlelerin ve devrik cümle kullanımının artması da dönemin Türk dilinin dikkat çeken diğer cümle bilgisi özellikleridir. Bu makalede, Budist Uygur edebiyatına ait en hacimli eserlerden biri olan Altun Yaruk’un (=Suvarnaprabhāsa) yedinci kitabında bulunan devrik cümleler üzerinde durulacaktır.² Sıralanan cümleler örnek olarak verilmiş olup bütün cümlelerin yazılmasına gerek görülmemiştir.

Devrik cümle, yüklem cümle başında veya ortasında, diğer cümle öğelerinden önce geldiği veya onların arasında bulunduğu bir cümle çeşididir.

* Bu makale 11.01.2016 tarihinde dergimize gönderilmiş; 15.01.2016 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 23.03.2016 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atıf şekli; Berker KESKİN, “Altun Yaruk Yedinci Kitap”tan Hareketle Eski Uygur Türkçesinde Devrik Cümle Yapısı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt/Sayı: 53 (2015-2), İstanbul 2016, s.,39-52.

** Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, berker.keskin@istanbul.edu.tr

¹ Hülya Savran, “Uygurca ve Orta Türkçe Dönemindeki ‘Kim’li Birleşik Cümlelerde Şartlı Yardımcı Cümleler ve Bu Cümlelerin Ana Cümleye Katılma Şekilleri”, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: 31, İstanbul 2004, s. 320.

² Bu makale, Yrd. Doç. Dr. Özcan Tabaklar danışmanlığında hazırlanan Altun Yaruk’un Yedinci Kitabı Üzerine Söz Dizimi İncelemeleri adlı Yüksek Lisans tezinden faydalanılarak oluşturulmuştur. Bkz. Berker Keskin, Altun Yaruk’un Yedinci Kitabı Üzerine Söz Dizimi İncelemeleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

Genellikle anlatıma bir canlılık ve çekicilik kazandırmak, onu tekdüze olmaktan çıkararak farklılık ortaya koymak için bilhassa manzum metinlerde devrik cümlelerin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Ancak Türk dilinin Eski Türkçe döneminde Orhun ve Uygur devrine ait cümlelerde devrik yapı, genellikle Türkçenin yabancı dillerle olan münasebeti ve Uygur devrindeki çoğu metinlerin tercüme olması ile açıklanmıştır. Esasında, bugün hala Türkçede kullanılan devrik cümle yapısının nasıl ve ne şekilde oluştuğu, Türkçeye ait mi yoksa tamamen yabancı dillerin etkisiyle mi oluştuğu tam olarak açıklanamamaktadır.

Türk dili araştırmacıları tarafından devrik cümle yapısı çeşitli şekillerde açıklanmış ve tanımlanmıştır. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* kitabında devrik cümle hakkında herhangi bir tanımlamada bulunmaz. Cümlelerin öğelerini anlattığı bölümlerde fiilin cümlede sürekli olarak sonda olduğunu belirtir ve “Türkçede asıl unsurun tâli unsurdan sonra gelmesi prensibine uygun olarak, cümlelerin esas unsuru olan fiil daima sonda bulunur.”³ der.

Tahsin Banguoğlu, devrik cümle için “Yüklemin yerinden alınıp kimseye yaklaştırılması, hatta cümlelerin başına getirilmesi”⁴ şeklinde bir açıklamada bulunur ve bunun yüklemde bir berkitme vurgusu ortaya koyarak ters sıra (ordre inverse) olarak tanımlandığını ve devrik cümlelerin bu olduğunu ifade eder.⁵

Leyla Karahan “Yüklemi sonda bulunmayan cümleler, devrik cümlelerdir.”⁶ diyerek devrik cümlelerin sözlü dilde daha çok kullanıldığını ifade eder.

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli, “Yüklemi sonda bulunmayan cümlelere devrik cümle denir.” şeklinde bir tanımlama yapar ve Türkçenin eski metinlerinde de devrik cümlelere rastlanıldığını belirterek bu tarz cümlelerin yargıya duygu değerini kazandırdığını, anlatıma sıklık sağladığını ifade eder.⁷

Günay Karaağaç, devrik cümlelerin genelde sözlü dilde, şiir dilinde ve atasözlerinde görüldüğünü belirterek yüklem sonda bulunmadığı cümle tanımlaması yapar.⁸

Eski Türkçede devrik cümlelerin varlığı ve kullanımı, üzerinde durulan konulardan biridir. Talat Tekin, daha çok Eski Türkçenin ilk devresi olan Orhun

³ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım Yayın Tanıtım, İstanbul 2012, s. 399.

⁴ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 533.

⁵ Banguoğlu, a.g.e., s. 534.

⁶ Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, 20. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2014, s. 100.

⁷ Mustafa Özkan, Veysi Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, 2. Baskı, Akademik Kitaplar, İstanbul 2009, s. 168.

⁸ Günay Karaağaç, *Türkçenin Söz Dizimi*, 5. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul 2012, s. 250.

Türkçesinin gramer ve söz dizimi özelliklerini ortaya koyduğu *Orhon Türkçesi Grameri* adlı kitabında üç cümle örneği vererek bunlardan birinde öznenin yüklemden sonraya alındığını, diğer ikisinde ise cümlelerin tümlecinin (sontaki öbeğinin) yüklemden sonraya alındığını belirtir.⁹ Eski Uygurca metinlerde rastlanan devrik cümleler için ise bunların genellikle tercüme sebebiyle oluştuğu ifade edilmektedir. Kemal Eraslan, fiilin genelde cümle sonunda olduğunu ancak Uygur metinlerinin tercüme olması dolayısıyla bu kurala uyulmadığını ifade eder.¹⁰ Şinasi Tekin ise Eski Uygur Türkçesinde yüklem yer değiştirmesinin direkt olarak tercümeden kaynaklı olamayacağını, bunların belirli bir düzene göre yapıldığını dile getirir ve örnek olarak da önemli birinin konuştuğu kısımlarda yüklem hareket halinde bulunmasını gösterir.¹¹

Altun Yaruk Yedinci Kitap'ta kullanılan cümlelerin az bir kısmı devrik cümle karakteri taşımaktadır. Bunlar kendi içerisinde bir sınıflandırılmaya tabi tutulduğunda karşımıza şu sonuç çıkmaktadır:

1. Cümle öğelerinin yeri bakımından devrik cümleler

a. Zarf unsuru yüklemden sonra gelen cümleler,

b. Nesne unsuru yüklemden sonra gelen cümleler,

c. Yer tamlayıcısı unsuru yüklemden sonra gelen cümleler,

ç. Özne unsuru yüklemden sonra gelen cümleler,

d. Birden fazla ögesi yüklemden sonra gelen cümleler.

2. Birleşik cümlelerde yan cümle öğelerinin yeri bakımından devrik cümleler.

1. Cümle Öğelerinin Yeri Bakımından Devrik Cümleler

a. Zarf Unsuru Yüklemden Sonra Gelen Cümleler:

Metindeki devrik cümleler arasında en fazla zarf unsurunun sonda bulunduğu cümleler yer almaktadır. Bu zarflar, *durum zarfı* olarak görev yaparak bir anlamda yüklemi nitelerler.

Antag ol antag ol k(a)ltı s(e)n ötünmiş teg. VII 2b 462/16-17

(*Senin arz ettiğin gibi öyledir.*)

⁹ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 3. Baskı, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul 2003, s. 211.

¹⁰ Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 524.

¹¹ Şinasi Tekin, “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Cilt, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 75.

Burkan bahşımız bolarnı kærtgünç köñülin oszunlar korkınç sèzik kılmatın. *VII 14b 486/1-3*

(Buda efendimiz bunları imanlı gönülle korku ve endişe duymadan kurtarsın.)

Montada ulatı ülgüşüz sanşız edğü erdem[i] éyin kelgey olarnıñ köñüldeki küsüşçe. *VII 15a 487/1-3*

(Bundan dolayı ayrıca sayısız iyilik ve fazilet onların gönlündeki arzu kadar gerçekleşecektir.)

Üç yéti kün ertginçe öñreki d(a)r(a)nıg sözlezün tétrü körüp körkümin sarasvați üskinte. *VII 15a 487/17-20*

(Üç tane yedi gün geçince Sarasvati'nin huzurunda güzelliğimi iyice görüp önceki daranıyı söylesin.)

Udaçı erür siz ür üdün. *VII 17a 491/10-11*

(Daima muktedirsiniz.)

Yme birkerü kamag t(e)ñri kızları üdün üdün yığılurlar inçe k(a)ltı taluy ögüz çızıgıña ü[ner t]eg. *VII 17a 491/19-22*

(Yine bütün Tanrıçalar, zaman zaman tıpkı okyanus kıyısında ortaya çıkar gibi birlikte toplanırlar.)

Buyanlı bilge biligli y(a)rukın aıtıñız küñüz tolmiş ol inçe k(a)ltı satıgsız ulug erdini monçuk teg. *VII 19a 495/13-15*

(Adınız şanınız paha biçilemeyen büyük mücevher gibi sevap ve hikmet ışığıyla dolmuştur.)

Hormuzta ulatı t(e)ñriler tapıg udug kılurlar kamagun birkerü ögerler umug imag tutmaktın. *VII 19b 496/16-19*

(Hormuzta ve diğer Tanrılar hürmet ederler, hepsi birlikte umut ederek överler.)

b. Nesne Unsuru Yüklemeden Sonra Gelen Cümleler:

Zarf unsurunun sonda bulunduğu devrik cümlelerden sonra en fazla nesne unsurunun sonda bulunduğu devrik cümleler görülmektedir. Bu nesnelerin büyük çoğunluğu belirtme hal eki alarak cümleye katılmışlardır. Belirtisiz nesne, yalnızca iki cümlede tespit edilmiştir.

Edgü tetyük nom erdinig ançulayu ok sakınzun tözleriñe yaraşı dyanta öğretindeçi ertükin bölüklerin yörügin. *VII 14a 485/4-7*

(İyi denen kanun mücevherini ve yaradılışlarına yakışan meditasyonda öğrenilecek aşamaları, yorumları öylece düşünsün.)

Yétizi tüze tüz örtdi üç miñ ulug miñ yértinçüg. *VII 14a 485/20-21*

(Genişliğiyle sayısız yeryüzünü dümdüz örttü.)

K(a)ltı nomça beđizetsün meniñ et'özüm eñigin. *VII 15b 488/2-3*

(Aynı şekilde benim bedenimin güzelliğini kanuna göre resmetsin.)

Amtı m(e)n ikileyü yértinçülüg kærtüke tayanıp tıñurmak erkligi sarasvați atl(ı)g t(e)ñri kızın ögeyin anıñ edğüsin. *VII 15b 488/22-VII 16a 489/1*

(Ben şimdi ikinci olarak yeryüzü gerçeğine dayanıp hitabet sahibi Sarasvati adlı Tanrıçayı, onun iyiliğini öveyim.)

Silkmiş ulug çañıñızın ünmiş ünnüñ tikisin vint tagdaki kuvragıñız barça eşidür yañkusın. *VII 16b 490/17-20*

(Vint dağındaki cemaatiniz sallanmış yüce çanınızdan yükselen sesin yankısını tamamen duyar.)

'En mintın yek içgek kuş keyikler kuvragıñın kamagıñın barça kanturur siz köñüldeki küsüşin. *VII 18a 493/5-8*

(Hatta Şeytan ve hayvan topluluğunun hepsinin gönlündeki arzusunu tamamen giderirsiniz.)

Anın amtı öger m(e)n alkuka yæg ağrukug alku tınl(ı)glar küsüşin kanturgalı udaçıg. *VII 19a 495/15-18*

(Onun için herkesten üstün olanı, bütün canlıların arzusunu gidermeye muktedir olanı överim.)

Tespit edilen belirtisiz nesneli cümleler şunlardır:

Erklig kannıñ ekisi ürüg uzaıtı keğer siz kök öñlüg bındatu ton. *VII 16a 489/20-21*

(Güç hükümdarının ablası, daima mavi renkli ipek elbise giyersiniz.)

Éligiñizte tutyuk siz ok ya kılıç uruñu baltu v(a)çir çakır ulatı uruk. *VII 19b 496/8-10*

(*Elinizde ok, yay, kılıç, kamçı, balta, şimşek, disk ve halat tutarsınız.*)

c. Yer Tamlayıcısı Unsuru Yüklemeden Sonra Gelen Cümleler:

Bazı devrik cümlelerde de yer tamlayıcısı unsur cümle sonunda yer alır. Diğer cümle unsurlarının birleşik cümlelerde bulunan yan cümlelerde sonda bulunabilmesine rağmen yer tamlayıcısı için böyle bir kullanım şekli tespit edilememiştir.

Sogançig tatıglıg savınızını buşı bəriñ kamağka. VII 12b 482/10-11

(*Herkese sevimli ve tatlı sözünüzü sadaka olarak verin.*)

Anta basa inanzun üç erdini kuñıña. VII 13b 484/5-6

(*Ondan sonra üç mücevher saadetine inansın.*)

Yinçürü yükünzün burkanka nom erdini kuñıña bodis(a)t(a)vlar ulatı pratyikabutlar arhantlarka. VII 13b 484/8-11

(*Buda'ya, kanun mücevheri saadetine, Bodisatvalar, Pratyikabutlar ve Arhantlara saygıyla secde etsin.*)

Anta basa yükünsün ezrua hormuzta t(e)ñrilerke yertinçü yer suv küzetçi tört m(a)haraaç t(e)ñrilerke takı yme bar erser ç(a)hşap(u)dlıg edğülerke. VII 13b 484/11-15

(*Ondan sonra Tanrı Ezrua ve Hormuzta'ya, yeryüzünü gözeten dört Tanrı Maharaç ve yine varsa ahlak sahibi iyilere secde etsin.*)

Alku tınl(ı)g oğlanı imerigme kamağka turgurzunlar edğü ögli y(a)rıkıncı köñül olarka. VII 13b 484/22-VII 14a 485/1

(*Tüm insanlar herkese iyi düşünceli, merhametli bir gönül beslesinler.*)

T(e)ñri t(e)ñrisi burkan lakşanın altun öñlög et'özin ögin köñülin saçmatın yügerü sakınzun üskinte. VII 14a 485/1-4

(*Tanrı Tanrısı Buda'nın alametini, altın renkli bedenini, düşüncesini, gönlünü dağıtmadan huzurunda dosdoğru düşünsünler.*)

Söki arjılar birle bir yañlıg meñün turur siz yertinçüte. VII 18a 493/10-12

(*Kadim azizlerle bir gibi yeryüzünde ebedî kalırsınız.*)

Yükünmekin yükünür m(e)n yertinçüniñ yëgiñe. VII 19a 495/3-4

(*Yeryüzünün en iyisine saygıyla secde ederim.*)

ç. Özne Unsuru Yüklemeden Sonra Gelen Cümleler:

Özne, diğer cümle unsurlarına oranla devrik cümleler arasında yüklemden sonra en az gelen unsur olarak karşımıza çıkar.

Kayular ol iki kırk türlüğ otlar. VII 9a 475/18-19

(*Otuz iki çeşit bitki hangileridir?*)

Yumşak otın tügüglög tonuñuz ol keğgülük. VII 12b 482/3-4

(*Giyilecek, yumşak bitki ile örülü elbisenizdir.*)

Bir adakın yıkıglıg orunuñuz ol turguluk. VII 12b 482/4-5

(*Durulacak, bir ayak ile yüklenen yerinizdir.*)

Kutı buyanı asılgay bilge biligi üsdelgey oğgurak bütgey bo işi. VII 14b 486/18-20

(*Saadeti artacak, hikmeti çoğalacak, bu işi tamamen bitecek.*)

Birök yana küseser ađ küü yme bütgey köñülçe ođgurak bütgey bo işi. VII 14b 486/22-24

(*Şayet yine şan şöret arzu ederse de bu işi gönlüne göre tamamen bitecek.*)

Yme mēni körgeli küseser ötrü kangay küşüşi. VII 15a 487/16-17

(*Yine beni görmeyi isterse bu arzusu tatmin olacak.*)

Yok artdaçı siznite. VII 17a 491/7

(*Sizden üstün olan yoktur.*)

d. Birden Fazla Ögesi Yüklemeden Sonra Gelen Cümleler:

Altun Yaruk Yedinci Kitap'ta bulunan bazı devrik cümleler ise yüklemden sonra iki veya üç öge getirilmek suretiyle kurulmuştur. Nesne+zarf veya zarf+nesne kalıpları ön plana çıkmaktadır.

Anta ok bulğay sēziksiz dyan bilge bilig ikeğüni. VII 14a 485/12-14

(*Orada şüphesiz meditasyon ve hikmeti, her ikisini de bulacak.*)

Bulğay kopta d(a)r(a)nı tēgme edremig. VII 14a 485/14-15

(*Daranı denen erdemi tamamen bulacak.*)

Y(a)rıkadı nomlarıg yaŋku ün teg kurugın kök kalık teg ilinçsiz yapşınmaksız tözlügin. VII 14b 486/3-5

(*Kanunları ses gibi kuru olarak, gökyüzü gibi bağlantısız bir temelle buyurdu.*)

Birök körser m(e)n tapınmışın sarasvati t(e)ŋrike azu körser m(e)n tıtsılarıg bahşısı éyin boşgunmışıg bergey m(e)n kızlençü törüg boşgungalı kılğalı. VII 14b 486/8-13

(*Şayet Tanrıça Sarasvati'ye hizmet ettiğini görsem veya öğrencileri, öğretmenleri sayesinde öğrenenleri görsem öğrenmeleri için gizli yasayı vereceğim.*)

Üđ kolu éyin ançulayu ok assun tütsü(RW)g esriñü pra küsetriler içinte saçıp türtüp yığ yıpar. VII 15a 487/11-13

(*Zaman vasıtasıyla içinde güzel kokular saçarak öylece alaca güneşlikler assın.*)

Tapınzunlar burkanka antađa basa maña. VII 15a 487/14-15

(*Buda'ya, ondan sonra bana hizmet etsinler.*)

Uzadı tutar siz ikidin künli aylı uçrugug. VII 16b 490/21-23

(*Her iki taraftan güneş ve ay bayrağını tutarsınız.*)

Azu yme bekleser éligler begler kıy(ı)tı üze azu yme tuşdukta yağılar adası üze ölümke kimler birök bir köñülin nomug tutsar siziñe kutrulurlar korkınçtın ol emgektin seziksiz. VII 18b 494/7-14

(*Kimler hükümdar cezası ile beklese veya düşman tehlikesi ile ölüm korkusuna düşse bir gönül ile kanunu sizin için yerine getirirse şüphesiz o korku ve eziyetten kurtulurlar.*)

2. Birleşik Cümlelerde Yan Cümle Öğelerinin Yeri Bakımından Devrik Cümleler

Bazı şartlı birleşik cümlelerin kendisi devrik olduğu gibi şartlı yapıyı barındıran yan cümleler de devriktir. Bunun yanında kurallı olan bazı şartlı birleşik cümlelerde de şartlı yapı olan yan cümlenin devrik özellik taşıdığı görülür.

Birök körser m(e)n tapınmışın sarasvati t(e)ŋrike azu körser m(e)n tıtsılarıg bahşısı éyin boşgunmışıg bergey m(e)n kızlençü törüg boşgungalı kılğalı. VII 14b 486/8-13

(*Şayet Tanrıça Sarasvati'ye hizmet ettiğini görsem veya öğrencileri, öğretmenleri sayesinde öğrenenleri görsem öğrenmeleri için gizli yasayı vereceğim.*)

devrik cümlesinin şartlı kısmı:

körser m(e)n tapınmışın sarasvati t(e)ŋrike: I. devrik şart unsuru

(*Tanrıça Sarasvati'ye hizmet ettiğini görsem...*)

körser m(e)n tıtsılarıg bahşısı éyin boşgunmışıg: II. devrik şart unsuru

(*Öğrencileri, öğretmenleri sayesinde öğrenenleri görsem...*)

Birök usar monılayu bo törüçe yorıgalı oğgurak bütgey bo işi. VII 15a 487/3-5

(*Şayet bu şekilde bu yasaya göre hareket edebilirse bu işi tamamen bitecek.*)

devrik cümlesinin şartlı kısmı:

usar monılayu bo törüçe yorıgalı: Devrik şart unsuru

(*Bu şekilde bu yasaya göre hareket edebilirse...*)

Ançata kanmaz erser küsüşü üç ay töni kañıglanzun. VII 15b 488/10-11

(*Arzusu öylece tatmin olmazsa üç ay boyunca gayret etsin.*)

kurallı cümlesinin şartlı kısmı:

ançata kanmaz erser küsüşü: Devrik şart unsuru

(*Arzusu öylece tatmin olmazsa...*)

Neçe bar erser yalañuknuñ alp bütürgülük iş köğüg emgeksizin t(e)rkkeye bütürür siz işlerig. VII 17b 492/19-22

(*İnsanın zor yapılacak ne kadar işi varsa bunları eziyetsiz çabucak bitirirsiniz.*)

devrik cümlesinin şartlı kısmı:

neçe bar erser yalañuknuñ alp bütürgülük iş köğüg: Devrik şart unsuru

(İnsanın zor yapılacak ne kadar işi varsa...)

Kopdın körser yertinçüte ağurmakka tegmişlerig ’eñ mıntın altı kat amranmak uğuş t(e)ñri yerinte yalnız siz t(e)ñri kızı ağlatı artuk kükülmüş siz. VII 18a 493/15-20

(Ey Tanrıça, yeryüzünde hatta altı kat hurs dünyasının Tanrı yerinde ayırt etmeye ulaşanlara baksanız yalnız siz fazlasıyla övülmüşsünüz.)

kurallı cümlesinin şart unsuru:

kopdın körser yertinçüte ağurmakka tegmişlerig: Devrik şart unsuru

(Yeryüzünde ayırt etmeye ulaşanları tamamen görmeniz...)

Sünüş çerig içinte korkınçta turmuş tınl(ı)glarıg azu yme körser siz ootlug karımta tüşdeçilerig keçiglerde alp yerte elçi ogrı üze ağakmışlarıg olarnıñ barça uyur siz korkınçların kétérgeli. VII 18a 493/22-VII 18b 494/7

(Savaşta korkmuş canlıları veya ateşli çukura düşecekleri, geçitlerde zor yerlerde haydut yüzünden tehlikeye düşenleri görmeniz onların korkularını gidermeye tamamen muktedirsiniz.)

devrik cümlesinin şartlı kısmı:

sünüş çerig içinte korkınçta turmuş tınl(ı)glarıg azu yme körser siz ootlug karımta tüşdeçilerig keçiglerde alp yerte elçi ogrı üze ağakmışlarıg: Devrik şart unsuru

(Savaşta korkmuş canlıları veya ateşli çukura düşecekleri, geçitlerde zor yerlerde haydut yüzünden tehlikeye düşenleri görmeniz...)

Buraya kadar incelenen devrik cümlelerde u- “gücü yetmek, muktedir halde olmak”, küse- “arzu etmek, istemek, dilekte bulunmak”, ve kör- “görmek” fiillerinin kullanılışları dikkat çekmektedir.

u- fiilinin -gAll zarf-fiil ekiyle fiil+yardımcı fiil şeklinde bir birleşik fiil grubu oluşturduğu görülmektedir. Ancak bu şekildeki yapıların gerek cümle içinde gerekse yan cümle içinde kullanımlarında u- yardımcı fiili söz diziminde önce yer alarak ardından -gAll ekli asıl fiil unsuru getirilir. Bu fiilin cümlelerde büyük çoğunlukla bahsedilen şekilde kullanılıyor olması, fiilin anlamını pekiştirmek, onu cümlede daha belirgin bir konuma getirmek olarak ifade edilebilir:

Birök usar monılayı bo törüçe yorıgalı oğgurak bütgey bo işi. VII 15a 487/3-5

(Şayet böylece bu yasaya göre hareket etmeyi başarabilirse bu işi tamamen bitecek.)

Közünüz üze uyur siz kördeçilerig korkıtgalı. VII 16a 489/23-24

(Görenleri korkutmaya gözünüz ile muktedirsiniz.)

Uyur siz uzatı utgalı. VII 19b 496/3

(Daima yenmeye muktedirsiniz.)

Ayrıca, tıpkı u- fiili gibi küse- ve kör- fiilleri de cümle içerisinde büyük çoğunlukla nesneden önce kullanılarak bulunduğu cümlelerin veya yan cümlelerin devrik yapıya dönüşmesine neden olmaktadır:

Kayu kişi küseser kamagta yeg üsdünki biligig bir uçlug köñülin süzülüp tutmuş k(e)rgek boo törüg. VII 14b 486/15-18

(Hangi kişi herşeyden üstün bilgiyi arzu ederse bu kanunu bir amaçlı gönül ile süzülüp tutması gerek.)

Birök küseser ed tavar üküş bolgay tapınça. VII 14b 486/21-22

(Şayet mal mülk isterse hizmet ettiğince çok olacak.)

Birök yana küseser ađ küü yme bütgey köñülçe ođgurak bütgey bo işi. VII 14b 486/22-24

(Şayet yine şan şöret isterse de bu işi gönlüne göre tamamen bitecek.)

Kimler birök küseser sarasvaı t(e)ñrig ötüngeli bo d(a)r(a)nılıg ögdi üze padakların uz tutup tañda sayu arıg süzük kértgünç köñülin sözlezün. VII 20a 497/1-5

(Şayet kimler Tanrıça Sarasvati’ye ricada bulunmayı arzu ederse bu daranılı övgü ile şiirlerini ustaca öğrenip tan vakti zikrederek temiz, imanlı gönülle söylesin.)

Sonuç

Eski Uygur Türkçesinin cümle yapısının, metinlerin tercüme yoluyla oluşturulması dolayısıyla genellikle Türk dilinin cümle yapısına uygun olmadığı şeklindeki düşünce burada yapılan cümle incelemeleri ile örtüşmemektedir. Zira Altun Yaruk Yedinci Kitap’taki cümleler tasnif edildiğinde cümlelerin %80’inin kurallı olduğu görülmektedir.

Tespit edilen devrik cümleler arasında zarf unsurunun sonda bulunduğu cümleler başta gelir. Zarfın yüklemden sonra yer alması ile bir anlamda cümleye bir bitimsizlik izlenimi kazandırılmak istenmiştir. Nesnenin sonda bulunduğu devrik cümlelerde ise nesne çoğunlukla belirtme hal eki alarak cümleye katılmıştır. Yüklemden sonra gelen öğelerin kullanım sıklığı zarf ve nesneden sonra sırası ile yer tamlayıcısı ve öznedir.

Küse-, *u-* ve *kör-* fiillerinin cümlelerde, yan cümlelerde ve eylemsi gruplarında çoğunlukla sonda kullanılmasından kaçınılmış ve kendilerinden sonra ya birleşik fiil grubu oluşturdukları fiiller ya da etkiledikleri nesnelere yer almıştır.

Dikkat çeken bir diğer özellik, karşılıklı konuşmaya dayanan ve soru-cevap formunda ilerleyen metinde devrik cümlelerin Buda ve Sarasvati gibi Budizm’in önemli şahsiyetlerini nitelemesi, içerik bakımından onlara ithafen kurulmuş olmasıdır. Yine bu şahsiyetlerin kendilerine ait olan cümleler de devrik bir yapı arz eder.

Bazı birleşik fiil unsurlarının art arda yazılmaması veya cümlelerde farklı noktalarda bulunması dışında devrik cümlelerin kuruluş şekli, günümüzdeki devrik cümle kuruluşlarından çok da farklı değildir. Yüklem cümle sonunda veya cümle başında herhangi bir yerde bulunması, Türkçenin buna müsaade eden hareketli bir söz dizimine sahip olması ile yakından alakalıdır. Orhun Türkçesinde neredeyse hiç görülmeyen devrik cümle yapısı gerek yapılan tercümelerin etkisi gerekse Türkçenin hareketli bir söz dizimine sahip olması dolayısıyla Eski Uygur Türkçesinden itibaren Türk diline yerleşmiş ve günümüzde halen kullanılarak varlığını sürdürmektedir.

Kaynakça

- Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- Çetin, Engin, *Altun Yaruk Yedinci Kitap*, Karahan Kitabevi, Adana 2012.
- Doğan, İsmail; Usta, Zerrin, *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*, Altınpost Yayıncılık, Ankara 2014.
- Edgerton, Franklin, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary, Volume II Dictionary*, 6. Baskı, Motilal Banarsidass Publishers, Delhi 1993.

- Eraslan, Kemal, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul 2012.
- Hacıeminoğlu, M. Necmettin, *Türk Dilinde Edatlar (En Eski Metinlerden Zamanımıza Kadar)*, 3. Baskı, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1984.
- Karaağaç, Günay, *Türkçenin Söz Dizimi*, 5. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul 2012.
- Karahan, Akartürk, *Eski Uygurcada Bağlaçlar*, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.
- Karahan, Leyla, *Türkçede Söz Dizimi*, 20. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2014.
- Kaya, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- Keskin, Berker, *Altun Yaruk’un Yedinci Kitabı Üzerine Söz Dizimi İncelemeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.
- Li, Yong-Song, *Türk Dillerinde Sontakılar*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 40, İstanbul 2004.
- Müller, F.W.K., *Uigurica I*, Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1908.
- Özkan, Mustafa; Sevinçli, Veysi, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, 2. Baskı, Akademik Kitaplar, İstanbul 2009.
- Savran, Hülya, “Uygurca ve Orta Türkçe Dönemindeki ‘Kim’li Birleşik Cümlelerde Şartlı Yardımcı Cümleler ve Bu Cümlelerin Ana Cümleye Katılma Şekilleri”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 31, İstanbul 2004, s. 319-336.
- Tekin, Şinasi, “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Cilt, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 69-119.
- “Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1965, s. 35-63.
- Tekin, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, 3. Baskı, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul 2003.